

Igor Graovac

**Stradanja katoličkog svećenstva
u partizanima te
Hrvata i Srba od četnika
1941.-1945. u Hrvatskoj**

Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. godine

Čini se, [kada je riječ o danas često zastupljenoj temi: *Katoličkoj crkvi (KC) u totalitarnim režimima u 20. stoljeću*],¹ važnim prikazati i temu o katoličkom svećenstvu u vrijeme Drugoga svjetskog rata u nas, dakle od 1941. do 1945. u Hrvatskoj, odnosno o njihovu sudjelovanju, potom i stradanju u partizanima..., a u vrijeme ustaškoga totalitarnog režima.

U Hrvatskoj je *tema sudjelovanja katoličkog svećenstva u partizanima* nedovoljno obrađena, samo od nekolicine autora [usp., primjerice, Mlivončić, 1967.: 1104-1124, Lazić, 1976.: 243-250, te Petešić, 1982., kao i niz dijelova monografija, rasprava i prikaza u knjigama, posebno lokalne povijesti, i časopisima te u redovnim izdanjima društava katoličkih svećenika], kojima treba pribrojiti i one iz područja bivše *druge* i/ili socijalističke Jugoslavije [usp. primjerice, Dedijer, 1981.: 569-581, i Nešović, 1981., posebno dokumentaciju o odnosu nositelja narodnooslobodilačke borbe/NOB-a spram konfesija]. Danas, usto, za tu temu više ni ne postoji izraženiji interes, kao ni za temu sudjelovanja sve-

---

¹ Ovako određena tema bila je zadana i razmatrala se u jednoj od radionica 2. skupa *Dijaloga povjesničara/istoričara* (Pečuh, 19.-21. studenoga 1999. godine), a odnosila se i na Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC), dakle KC i SPC u Hrvatskoj i Srbiji, pa i Jugoslaviji (op.ur.).

ćenstva u taborima drugih zaraćenih strana tijekom Drugoga svjetskog rata u nas. Stoga je, primjerice, i tema sudjelovanja katoličkog svećenstva u ustaškom pokretu također nedovoljno, pa i propagandno dokumentirana [usp., primjerice, *Dokumenti o... zločinima... klera*, 1946., i Stanić, uredio i izdao, 1946.] te, i to u kontroverznom obliku, obrađena [usp. Novak, 1948., 1960. i 1986.]. Razlog tome krije se u ranijima i sadašnjim predrasudama spram te teme [usp. Bilandžić, 1982.: XI], na što je svakako utjecao i povijesni odnos Katoličke crkve i komunista, nositelja partizanskog pokreta u nas, [pri čemu se KC, još prije početka Drugoga svjetskog rata, otvoreno suprotstavlja komunistima, prije svega zbog progona svećenika i vjernika u Savezu Socijalističkih Sovjetskih Republika te Španjolskoj u vrijeme građanskog rata].

Ovdje je, međutim, dovoljno naglasiti da se sukobi i razmišljanja KC-a i Komunističke partije (KP) dijelom nastoje prevladati, osobito od strane komunista, već u razdoblju koje neposredno prethodi ratu. Naime, u sklopu ostvarivanja... [svoje] platforme okupljanja u Narodnoj fronti, a nakon 7. kongresa Komunističke internacionale 1935. godine, komunisti otvoreno apeliraju ne samo i na katoličke vjernike, a time i na svećenstvo, da pristupe borbi protiv fašizma i nacizma, smatrajući kako su pojavom tih totalitarnih ideologija i režima ugroženi i katolici. U tom je sklopu najznačajniji članak Josipa Broza Tita o potrebi suradnje komunista i katolika iz 1936. godine [usp. Broz, 1936.: 3-4], no značenje je tog i ostalih prijeratnih napora komunista teško odrediti, i to ne samo zbog velike vjerojatnosti da oni i nisu bili poznati većini vjernika i katoličkog svećenstva.

Okolnosti koje su utjecale na znatniji međusobni interes katolika i komunista nastaju, na žalost, tek otpočinjanjem

okupacije Kraljevine Jugoslavije i pojavama koje su iz toga proizlazile. Programska širina i otvorenost prema svim mogućim sudionicima antifašističkoga pokreta, bez obzira na njihova politička i druga uvjerenja, vjersku i nacionalnu pripadnost ili bilo što drugo što bi bio kriterij razlikovanja osim razlikovanja pripadnosti borbi protiv okupatorâ, kao i težnja širenja fronte nacionalnog oslobođenja i socijalnog preobražaja definirali su partizanski pristup [usp., uz niz dokumenata i proglašenja, Kardelj, 1949., 315-320, članak nastao u početku 1943. u Dolomitima]. Razloge pristupa vjernika, a osobito katoličkog svećenstva partizanima treba, pak, tražiti više u načelima moralne naravi, u povijesnim okolnostima prirode okupacije i rata te u nacionalnim motivima, a manje u socijalnim ili političkim činiteljima, iako je, u konkretnim uvjetima, otvoreni čin pristupanja ili potpore partizanima u svakom slučaju i politički čin iz kojega zbog prirode okupacije i rata proizlaze i sve kasnije socijalne, pa i političke implikacije.

U svakom slučaju, a u odnosu spram spomenutoga povijesnog odnosa Katoličke crkve i komunista te osobito najvećeg dijela hijerarhije KC u Hrvatskoj spram okupatorâ i Nezavisne Države Hrvatske (NDH), pristupanje dijela katoličkog svećenstva partizanima bilo je, s jedne strane, disident-ski čin, čin kršenja poslušnosti, a s druge strane i visoko moralni čin, određen najvišima univerzalnim moralnim načelima [usp. Bilandžić, 1982.: XIV]. Taj čin ponajviše je određen povijesnim okolnostima prirode okupacije i rata, uz zločine koji su se osobito odnosili na progone dijelova nekatoličkog stanovništva, prije svega Roma, Srba i Židova. Tome treba pridodati i nacionalnu svijest potaknutu, prije svega u hrvatskim krajevima pod mađarskom i talijanskom okupacijom, uključujući i tada još nesjedinjenu Istru, ugro-

ženošću nacionalnog bića zbog okupacije te težnjom za konačnim oslobođenjem svih dijelova Hrvatske, pri čemu ne treba smetnuti s uma ni utjecaj ideja ranijega jugoslovenskog nacionalizma u dijelu katoličkog svećenstva. Pristupanje dijela tog svećenstva partizanima nastaje i zbog pojedinačnoga progona vjernika, pa i dijela svećenstva,² što jača protuokupatorske i protuustaške tendencije, no presudnog je značenja pad Italije 1943. kada je, dijelom i zbog nedogmatskog stava partizana spram vjernika antifašista, olakšan pristup svećenstva partizanima, sve do svećenika, primjerice Svetozara Ritiga, iz visoke hijerarhijske razine KC-a [usp. Petešić, 1982.: 55-56].

Partizani su, usputno, umnogome olakšavali takav pristup, prije svega proklamiranim načelima ravnopravnosti i nerazlikovanja svih sudionika antifašističkog pokreta. Tome pridonosi, zahvaljujući razvoju gledanja na vjerska pitanja, i činjenica izbora niza svećenika u novoformirane narodno-oslobodilačke odbore već sredinom 1942. godine, da bi potom, zbog potrebe za svećenicima i svećeničkim funkcijama u područjima vlastita djelovanja, a radi obreda, pa i jačanja te širenja NOB-a, partizani ustanovili i zvanje vjerskih referenata, koji su, što je zanimljivo, u to vrijeme, na razini brigada i bataljuna, nosili na kapi petokraku zvijezdu, a na lijevome rukavu oznaku vjerske zajednice. Kako su se ti referenti, kao institucija s vojnim svojstvima, pokazali nedovoljnima, potkraj 1942. osniva se Vjerski odsjek pri Antifašističkome vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije

---

² Tako je, primjerice, još 1941. godine, od ustaša na smrt osuđen zagrebački kanonik Pavao Lončar, "samo zato što je" Antu "Pavelića na jedno-me predavanju... okvalificirao *bistričkim bogcem*" (Petešić, 1982.: 56), no presuda ipak nije izvršena.

(AVNOJ), koji potom dio poslova, pogotovu pitanja nastave vjere ili vjeronauka, dodirnih nastavnih jedinica iz povijesti, vjerskih škola itd., prepušta Prosvjetnom odsjeku Izvršnog odbora AVNOJ-a, sve do 3. prosinca 1943. godine, kada se pitanja vjera prepuštaju Vjerskoj komisiji pri Predsjedništvu AVNOJ-a. Od 1944. se osnivaju i vjerske komisije pojedinih zemaljskih vijeća narodnog oslobođenja, pa tako i 25. kolovoza 1944. i Vjerska komisija Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), koja djeluje sve do proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kada se ustanovljuje kao Vjerska komisija pri Predsjedništvu Vlade Narodne Republike Hrvatske.

Unatoč tome, mnoga se sporna pitanja nisu razrješavala tijekom rata. Tako nije ni otpočet proces odvajanja crkve od države niti je riješeno pitanje uvođenja matičnih knjiga, ali je, primjerice, *Zakonom o braku*, usvojenome od strane ZAVNOH-a 1944. godine, a u skladu s proklamiranim načelom ravnopravnosti, uvedena mogućnost civilnog braka u partizanima. Dopuštene su i poticane, među ostalim, bile i razne vjerske manifestacije i proslave, primjerice crkvena vjenčanja, polaganja vojničkih zakletvi uz crkveni obred ili pred vjerskim referentom, blagoslovi partizanskih zastava te proslave Božića, katoličkoga i pravoslavnog, te Kurbanbarjama, sve do posve jasnih i nedvosmislenih političkih akcija dijela katoličkog svećenstva protiv progona nekatoličkog stanovništva od strane ustaša, iskaza praktičnog ekumenizma i potpore partizanima, pa i komunistima.

Sve navedeno svjedoči, s jedne strane, o drami otpora okupatorima i ustaškome totalitarnom režimu te njihovim pomagačima (primjerice, četnicima) koja se je 1941.-1945. odvijala u Hrvatskoj te, s druge strane, o drami pojedinaca,

koji su morali, pogotovu katolički svećenici, prethodno pristati na unutarnje raslojavanje da bi se, potom, opredijelili za partizane, odnosno onu stranu društvenog rascjepa koja opravdava njihovu ljudsku, moralnu, nacionalnu i socijalnu opredijeljenost, bar u vrijeme rata, kada se nije moglo znati hoće li i kasnija pobjednička strana razviti svoj oblik totalitarnog režima nakon rata.

U tom sklopu, kada je riječ o utvrđivanju broja katoličkih svećenika u partizanima, sudionicima antifašističkoga i/ili revolucionarnog rata ipak ne treba smatrati sve one [*šutljive promatrače*] koji nisu podupirali okupatore i ustaški totalitarni režim te njihove pomagače, odnosno koji nisu sudjelovali u ratnim zločinima ili ih podupirali. Ipak, u dosadašnjim je istraživanjima bilo i takvih pokušaja. Primjerice, Ćiril Petešić je, doduše samo u jednome intervjuu u *Vjesnikovu* prilogu *Sedam dana* u početku 1983. godine, izrekao tezu kako je čak 10 posto katoličkog svećenstva sudjelovalo u NOB-u ili je, u sklopu narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), podupiralo partizane. Međutim, u dosadašnjima historiografskim i ostalim istraživanjima sudionika antifašističkoga i/ili revolucionarnog rata u Hrvatskoj 1941.-1945. godine, s izuzetkom sudionika iz redova seljaka i radnika, ni jedan sloj ili jedna klasa, pa čak ni profesija nisu u tolikom postotku vlastitih pripadnika navedeni ili otkriveni među tim sudionicima.³ Zanimljivo je pri tome da je baš isti

---

³ Ako se, dakle, izuzmu seljaci, kao najbrojniji sloj hrvatskog stanovništva, koji su činili 60 posto tih sudionika, iako ih je u ukupnom stanovništvu bilo u daleko većem postotku, i radnici, koji su kao klasa činili samo sedam posto hrvatskog stanovništva, a među sudionicima ih je bilo više od 30 posto, jasno je da se preostali postotak (manji od 10 posto) sudionika odnosi na preostale slojeve i klase ratom zahvaćene Hrvatske, među kojima gotovo ni jedna profesija (uz moguće iznimke za intelektualce, ali kao sloj

autor, koji je, uostalom, među rijetkima istraživačima te teme i koji je jedini objavio i knjigu o tome u nas, poime-nično utvrdio samo 75 katoličkih svećenika i klerika koji su dijelom izravno sudjelovali u NOB-u [usp. Petešić, 1982.: 274-275], dok se o broju sudionika NOP-a i simpatizera partizana nije očitovao. Među njima su 44 svećenika (jedan grkokatolički), 16 bogoslova, 14 klerika i jedan đakon, odnosno 59 posto svećenika, 21 posto bogoslova, 19 posto klerika i jedan posto đakona. Ako se izuzmu Slovenci (21) i Poljaci (dva), za koje nije jasno jesu li bili na području Hrvatske u vrijeme rata [štoviše jedan je Slovenac bio među ranjenim partizanima u Italiji, dok su po jedan Slovenac i Poljak umrli od tifusa, odnosno poginuli u partizanima u neutvrđenom mjestu], preostaju 52 Hrvata, no ni svi oni nisu bili u Hrvatskoj [sedmorica su bila u zbjegu u Egiptu, a po jedan među ranjenim partizanima, odnosno u zbjegu u Italiji]. Među Hrvatima, pak, 22 su svećenika (jedan grkokatolički), 15 klerika, 14 bogoslova i jedan đakon, odnosno 42 posto svećenika, 29 posto klerika, 27 posto bogoslova i dva posto đakona.

U Hrvatskoj je, međutim, i *tema stradanja katoličkog svećenstva u partizanima* nedovoljno obrađena, i to samo od jednoga autora, Ć. Petešića [usp. Petešić, 1982.: 275-276], iako danas za nju postoji izraženiji interes, kao i posebno za temu stradanja svećenstva, posebice od strane partizana, no s pretjerivanjima koja u nekih autora nisu znanstveno utemeljena, a uz očevidna izbjegavanja istraživanja o svećenicima stradalima od strane pripadnika drugih zaraćenih

---

i profesiju, te mlade, ali kao dobnu skupinu) nije zastupljena među sudionicima u postotku od 10 posto ukupnih svojih pripadnika (usp. Graovac, 1986.: 212-221).

strana tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj. Unatoč tome ta istraživanja treba uzeti u obzir, ako ni zbog čega drugoga a ono zbog utvrđivanja ukupnog broja stradalih svećenika, među kojima se, i kada nisu posebno iskazani, zasigurno nalaze i oni stradali u partizanima.

Međutim, raznoliki *popisi i rezultati istraživanja* o ukupno stradalim svećenicima uvelike se razlikuju:⁴

- *Prvi* takav *popis*, izrađen neposredno prije završetka rata, obuhvaća 149 ubijenih svećenika i redovnika [usp. 1. komemoraciju poginulih i pobijenih svećenika, 16. ožujka 1945. u Hrvatskome narodnom kazalištu u Zagrebu, odnosno popis Marka Trstenjaka i Bože Vukoje, prema: Kožul, 1998.: 29 i 221].

- Slijede *podaci nastali neposredno nakon rata* [usp. Pastirsko pismo Biskupske konferencije Jugoslavije, 20. rujna 1945. godine, prema: Landercy, 1989.: 121-131, i Govor kardinala Alojzija Stepinca na sudu, 3. listopada 1946. godine, prema: Kožul, 1998.: 222] – prema kojima uvijek nije posve jasno jesu li ubijeni i nestali svećenici, primjerice u zatvorima i logorima, uistinu tamo i stradali ili, pak, samo prisilno boravili – o 501 ubijenome i nestalom svećeniku, od kojih su 243 ubijena izvan zatvora i logora (48 posto), a 169 ih je ubijeno u zatvorima i logorima (34 posto), dok ih je 89 nestalo (18 posto), kojima se mogu pridodati i 19 ubijenih klerika te četiri ubijene časne sestre i tri ubijena laika (527 ukupno stradalih),

---

⁴ Postoje, dakako, i radovi s podacima o stradalim svećenicima prema regijama ili dijelovima Hrvatske, no ovdje ih ne treba posebno prikazivati (ipak, primjerice, usp.: Bezina, 1995., Nimac, 1995., Franić, 1996., i Kožul, 1992. i 1998.).

- a potom *i poslijeratni popisi te istraživanja* o ubijenima i nestalim svećenicima *nastali u inozemstvu* [prvi je takav popis, navodi Jere Jareb, sačinio Mate Luketa i objavio ga u *Hrvatskom almanahu*, u Buenos Airesu 1949. godine, prema: Kožul, 1998.: 31], koji, ako nije riječ općenito o stradanju svećenika [usp., primjerice, Benigar, 1974.: 514-520 i 539-544], navode 384 ubijena biskupijska svećenika i redovnika (205 + 179) [usp. Draganović – Pandžić, *OFM*, Rim, 1955., i Nikolić, 1988.: 51-64], odnosno 352 ubijena biskupa te biskupijskih i redovničkih svećenika (2 + 201 + 149), kojima se mogu pridodati i 24 bogoslova (pet biskupijskih + 19 redovničkih bogoslova) te četvorica časne braće (380 ukupno stradalih) [usp. Omarčanin, 1959., 1. izd.: 24-28, i 2. izd.: 52], odnosno 320 ubijenih svećenika i redovnika [usp. Kordić, 1980.], odnosno 330 ubijenih biskupijskih svećenika i bogoslova te redovničkih svećenika, bogoslova i laika (169 + 161) [usp. Beljo, 1990.: 303-304].

Poneki istraživači navode i počinitelje zločina, dobnu strukturu stradalih te vrijeme i oblike njihove smrti. Tako Ivo Omarčanin (1959.) tvrdi da je 95 posto svećenika, redovnika i bogoslova ubijeno od komunista (207 + 153 + 1 = 361), a samo pet posto preostalih (19) od nekoga drugog, i to u neutvrđeno vrijeme, pa se oni u kasnijima statističkim iskazima ni ne uzimaju u obzir, primjerice u dobroj strukturi (ubijeni su rođeni od 1881. do 1925. godine, s time da ih je ponajviše rođeno od 1906. do 1916. godine, pa su, dakle, ponajviše stradali u dobi između 25 i 40 godina života) te prema vremenu smrti (1941. ih je stradalo dva, 1942. šest, 1943. devet, 1943. deset, 1944. sedamnaest te 1945. pedeset i sedam posto, dok ih je prije rata, i to *samo* jedan, te nakon rata stradalo osam posto). Lucijan Kordić (1980.), pak, navodi oblike i/ili načine smrti stradalih svećenika i re-

doznika: ubijenih na razne načine i bez suđenja je 61, a nestalih devet posto, dva puta po pet posto je ubijeno nakon mučenja i zapaljeno nakon što su ubijeni, strijeljanih je četiri, bačenih u jarak tri i ubijenih u logorima dva posto, pet puta po jedan posto je bačeno u vatru, umrlo nakon mučenja u zatvoru te ubijeno rezanjem grkljana i nožem te obješeno, dok ih je šest posto, odnosno u približno jednakim dijelovima tog postotka, razapeto i piljeno živo, izbodeno i ispečeno, bačeno u more, ubijeno sadiranjem kože, potkovano kao konji te kamenovano.

Suvremeni popisi i istraživanja nastali u Hrvatskoj također se dijelom razlikuju.

U prvome od njih [Baković, 1994.: 226] navode se 436 ubijenih svećenika i redovnika, odnosno 412 ubijenih izvan zatvora te 24 biskupijska i redovnička svećenika ubijena u zatvoru ($240 + 172 + 19 + 5 = 436$), kojima se mogu pridodati i 62 ubijena bogoslova i sjemeništara te 21 ubijeni laik i suradnik, 15 svećenika umrlih od tifusa u vrijeme rata te 37 umrlih svećenika nakon rata od posljedica zatvaranja – što je uistinu problematičan kriterij stradanja [usp. Kožul, 1998.: 226] – ukupno 571 stradali ($62 + 21 + 15 + 37 = 135 + 436 = 571$), te još 30 ubijenih časnih sestara, od kojih su četiri umrle nakon rata od posljedica zatvaranja, sveukupno 601 stradali ($30 + 571 = 601$), kojima su, bez posebnih određenja, pridodana još 33 stradala,⁵ sveukupno 634 stradala ($33 + 601 = 634$). Međutim, u suštini je ipak riječ o 458 stradalih, odnosno 434 ubijena biskupijska i redovnička svećenika te 24 svećenika umrla u zatvoru ($434 + 24 = 458$) [usp. prilog A. Bakovića u *Narodu*, Zagreb, 1.

---

⁵ Usp. prilog Ante Bakovića u *Narodu*, Zagreb, 1. lipnja 1995. godine, 6-7 (prema: Kožul, 1998.: 264).

lipnja 1995. godine, 6-7, prema: Kožul, 1998.: 264], dok su preostalih 176 umrli od tifusa te posljedica zatvora i mučenja nakon rata ili, čak, ni ne spadaju u svećeničke skupine ($634 - 176 = 458$). Ukupno *sporno stradali* (601) raspoređeni su i prema životnoj dobi, pa je znana njihova dobna struktura: 17 ih je (tri posto) do 20, 106 (18 posto) od 20 do 30, 211 (35 posto) od 30 do 40, 82 su (14 posto) od 40 do 50, 92 (15 posto) od 50 do 60, 57 ih je (devet posto) od 60 do 70 i 36 (šest posto) iznad 70 godina starosti [usp. Baković, 1994.: 252].

U drugome od suvremenih popisa i istraživanja nestalih u Hrvatskoj [Kožul, 1998.: 264] navodi se, pak, 458 izravno ubijenih te umrlih u logorima biskupijskih i redovničkih svećenika ($434 + 24 = 458$), kojima se mogu pridodati 22 ubijena laika, 73 sjemeništara i bogoslova te 30 ubijenih redovnica (24 ubijene, a četiri umrle u logoru) ($22 + 73 + 30 = 125$), ukupno 583 stradala ($125 + 458 = 583$).

Prvi istraživač, A. Baković, navodi i počinitelje zločina, prema kojima se, neizravno, može ustanoviti i približno točan broj stradalih svećenika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj [usp. Baković, 1994.: 251]. Naime, ako se od 601 stradalog oduzme 205 ubijenih nakon rata, odnosno ubijeni od Odjeljenja za zaštitu naroda, Uprave državne bezbjednosti i KP nakon 9. svibnja 1945. godine, žrtve koje su Britanci na prijevaru izručili partizanima pokraj Bleiburga i ubijeni bogoslovi na poslijeratnome služenju vojnog roka u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, te umrli od tifusa ($118 + 59 + 12 + 16 = 205$), preostaje 396 ubijenih svećenika ($601 - 205 = 396$). Ako se od tog broja, pak, izostave oni ubijeni od neutvrđenog počinitelja (sedam), ubijenih je od poznatog počinitelja 389 ($396 - 7 = 389$): njih 299 ubili su do 9. svibnja 1945. partizani, 43 četnici, 27 anglo-američki

saveznici pri bombardiranju, 11 pripadnici njemačke vojske, po tri pripadnici talijanske vojske i sovjetskih jedinica te dvojicu ustaše i jednoga domobrani. Dakle, partizani su ubili 76 posto katoličkog svećenstva stradalog do 9. svibnja 1945. godine, četnici 11, anglo-američki saveznici pri bombardiranju sedam te pripadnici njemačke vojske tri posto, a po jedan posto pripadnici talijanske vojske, sovjetskih jedinica te ustaše (0,66) i domobrani (0,34 posto).

Koliko su ti istraživački rezultati pouzdani i relevantni potvrđuje do sada jedina, i to uistinu djelomična obrada teme stradanja katoličkog svećenstva u partizanima, ona Ć. Petešića, koja se odnosi, i to bez gubitaka svećeničkog reda franjevac te, logično, i bez stradalih u fašističkom teroru, na *samo* 43 ubijena svećenika zbog suradnje s NOP-om ili sudjelovanja u NOB-u [usp. Petešić, 1982.: 275-276], od kojih su *samo* 18 Hrvati (43 posto), a preostale čine 22 Slovenca (51 posto) [osmorica su ubijeni u *Jasenovcu* te trojica u logoru *Dachau*, trojicu su također ubili Nijemci, ali izvan logora, a po jednoga četnici, ustaše i Mađari, dok su ostali – također pojedinačno – strijeljani u Mariboru, ubijeni na Krasu, umrli u celjskom zatvoru ili od posljedica tifusa, a jedan je neutvrđenih razloga i mjesta smrti] te po jedan Poljak, poginuo u partizanima (dva posto), i Čeh ili Slovak, ubijen od Talijana (dva posto), te svećenik neutvrđena nacionalnog određenja, a stradao od neutvrđenog počinitelja (dva posto).

Međutim, samo su unutar stradalih Hrvata (18), koji čine 4,5 posto ukupno stradalih prema rezultatima istraživanja A. Bakovića (396), odnosno četiri posto ako se i ovdje, kao i u iskazivanju spomenutih rezultata (389), izostave oni neutvrđenog počinitelja (dva), odnosno neutvrđenih razloga i mjesta smrti ($18 - 2 = 16$), tri puta brojnije stradali kato-

lički svećenici od ustaša negoli u cjelokupnima Bakovićevim rezultatima (sedam, od kojih je jedan osuđen na Prijekome sudu u Zagrebu, spram dvojice ubijenih). Preostale (deve-toricu) su ubili četnici (četiri), Nijemci (tri) i Talijani (dva). Dakle, ustaše su, prema tim malobrojnim podacima, ubili 44 posto katoličkog svećenstva do 9. svibnja 1945. godine, četnici 25 te pripadnici njemačke vojske 19, a pripadnici talijanske vojske 12 posto ukupno stradalih katoličkih svećenika. Ako se, pak, usto, ta skupina žrtava i, manjim dije-lom, stradalnika Hrvata sagleda skupno sa stradalima Slo-vencima i ostalima već spomenutima (32), ne znajući, do-duše, za poneke jesu li uopće i stradali u Hrvatskoj, a izuzi-majući one stradale izvan Hrvatske, od neutvrđenih počini-telja, razloga i mjesta smrti te umrlih od tifusa, proizlazi da su ustaše ubili 15 katoličkih svećenika (opet, ali sada 15 spram dvojice ubijenih kod A. Bakovića, ili sedam puta brojnije), a šestoricu Nijemci, petoricu četnici, trojicu Tali-jani i jednoga Mađari, dok je po jedan katolički svećenik poginuo u partizanima, odnosno neutvrđena je nacionalnog određenja. Dakle, ustaše su, prema tim malobrojnim poda-cima, ubili 47 posto stradaloga katoličkog svećenstva do 9. svibnja 1945. godine, Nijemci 19, četnici 16, Talijani devet i Mađari tri posto, dok je, također po tri posto svećenika stradalo u partizanima i od ostalih počinitelja.

Očividno je da *usporedbe istraživačkih rezultata*, od kojih gotovo sva u stradale katoličke svećenike, i to u znatnome i pretežitom broju, ubrajaju i brojne stradale nakon završet-ka, pa čak, doduše malobrojno, i prije izbijanja rata, zahti-jevaju nastavak istraživanja sudjelovanja i stradanja kato-ličkog svećenstva u partizanima tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, ponajbolje metodom osobne identifikacije stradalnika i žrtava, kojom se služio, doduše na malom

uzorku, ne samo Ć. Petešić, no drugi istraživači ne iznalaze ili ne iskazuju ni jednoga stradalog katoličkog svećenika u partizanima, što uz suvremene tendencije uvećanja stradalih od samo jednoga počinitelja, i to baš partizana, dovodi u sumnju pouzdanost, pa i samu znanstvenu, čak i političku svrhu brojnih popisa i istraživanja na tu temu, a koji, dakle, usto i prikrivaju sudjelovanje katoličkog svećenstva u partizanima te umanjuju, barem neki od njih, i broj stradalih opet od jednoga počinitelja, i to baš ustaša, opravdavajući time jedan kvislinški totalitarni režim koji je, među ostalima, 1941.-1945. u nas ubijao te progonio i katoličko svećenstvo, kao i brojne katolike [njima suprotstavljene] te svećenstvo i vjernike ostalih vjeroispovijesti, [također njima suprotstavljene, ali i nesuprotstavljene, primjerice vjerske dužnosnike i vjernike pravoslavne i židovske vjeroispovijesti].

Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj

Državotvorne ideje i nacionalnointegralističke ideologije, primjerice u Hrvata i Srba [i/ili Srbijanaca] u 20. stoljeću,¹ mogu biti najrazličitije interpretirane te se mogu sagledati i u sklopu analize posljedica takvih ideja i ideologija po Hrvatima i Srbe [i/ili Srbijance] u nekima određenim vremenskim razdobljima i područjima. U tom je sklopu... i ova *analiza* tih fenomena i njihovih *posljedica na primjeru stradalih Hrvata i Srba od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj*.

Odabir baš tog primjera uvjetovan je samo dovršenim istraživanjem o stradalima od četnika (usp. Graovac, 1996.), pa stoga nije riječ o izbjegavanju primjera stradalih Hrvata i Srba od nositelja državotvornih ideja i nacionalnointegralističkih ideologija nekih drugih pokreta koji su istodobno sa četničkim, a poneki i pogubnije djelovali od 1941. do 1945. godine u Hrvatskoj.

Izbjegavajući znane spoznaje o prvima četničkim odredima te njihovima kasnijim udruženjima u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, "ovdje je dovoljno naglasiti kako korijene četničkog pokreta u međuratnom razdoblju" – između dva svjetska rata – ipak "treba imati u vidu, jer su se pojedini njegovi članovi pojavljivali i u tijeku Drugoga svjetskog rata te

---

¹ Ovako definirana tema bila je zadana i razmatrala se na 1. skupu *Dijalooga povjesničara/istoričara* održanome od 20. do 22. studenoga 1998. u Pečuhu (op.ur.).

bili" njegovi "obnovitelji" (Sobolevski, 1994.b:). Štoviše, u tijeku rata taj pokret nisu sačinjavali samo njegovi predratni članovi nego i brojni pripadnici jugonacionalističkih te velikosrpskih [i/ili velikosrbijanskih] stranaka i udruženja.

Najkraće rečeno, već se početni programatski ciljevi četničkog pokreta u međuratnom razdoblju zasnivaju na ideologijama integralnog jugoslavenstva i unitarizma, odnosno novonastaloga jugoslavenskog nacionalizma, pri čemu se izmjenjuju ideje o *Velikoj Jugoslaviji* i *Velikoj Srbiji*. Iz tih razloga četnički pokret sačinjavaju uglavnom Srbi [i/ili Srbijanci], ali i manji broj pripadnika drugih naroda, među kojima i tzv. *nacionalni Hrvati* iz redova jugoslavenskih nacionalista, prije svega s područja hrvatskih gradova na Jadranu.

Četnička se udruženja, u tom sklopu, javljaju 30-ih godina 20. st. i u Hrvatskoj (akcioni/akcijski su odbori tih udruženja započeli svoj rad već 1927. u Zagrebu, a obnovljeni su, nakon kratkotrajne formalne zabrane djelovanja u 1929. godini, 1930. godine), no nisu naišla na odobravanje glavnine hrvatskog, "kao ni dijela srpskoga stanovništva koje se zalagalo za zajednički život s Hrvatima" (Sobolevski, 1994.b: 5), posebno u regijama mješovita sastava stanovništva te nakon provedenih nasilja i terora nad hrvatskim stanovništvom, koji su uvećani nakon ubojstva kralja Aleksandra u Marseilleu 1934. godine. Stoga je u razdoblju od 1933. do 1936 bio... u hrvatskim područjima privremeno i zabranjen rad 51 četničkom pododboru, a naposljetku je, zbog otpora Hrvata te Slovenaca, i javna djelatnost četničkih udruženja bila 1936. formalno zabranjena u Dravskoj, Primorskoj i Savskoj banovini. Međutim, u sklopu procesa konstituiranja Banovine Hrvatske 1939. godine, obnavljaju se četnička udruženja, sa ciljem afirmiranja ideja *Velike Sr-*

bije, ovaj put u težnji stvaranja *Srpske banovine*, koja bi, pod zajedničkim nazivom *Srpske zemlje* obuhvatila, s izuzetkom Banovine Hrvatske i Dravske banovine, sve preostale banovine, što nije ostvareno. Ipak, četnička udruženja u Hrvatskoj nikako nisu uspjela omasoviti članstvo, pa se njihova organizacija pred rat svodi samo "na užu skupinu... fanatiziranih pristaša" (Jelić-Butić, 1986.: 16).

Izbjegavajući ponovno, ovaj put znane spoznaje o četničkoj političkoj i vojnoj organizaciji... 1941.-1945. godine, ovdje je dovoljno ukazati, a i to najkraće, na program i ciljeve četničkog pokreta u tom razdoblju. Oni su sadržani u nizu ratnih dokumenata, u kojima se ogoljele nalaze, u stvari, samo dvije nacionanointegralističke, odnosno državotvorne koncepcije – obje o stvaranju *Velike Srbije*, samostalne ili unutar Jugoslavije. Polazna je teza tih koncepcija, bolje rečeno koncepcije, kako su Srbi [i/ili Srbijanci] doduše privremeno izgubili svoju državu, za što su četnici okrivljavali ostale narode Jugoslavije, prije svega Hrvate, no da time nisu izgubili i državnost. Stoga u vrijeme rata, u težnji očuvanja državotvornosti i samoga srpskog [i/ili srbijanskog] stanovništva, pokušavaju status tog stanovništva riješiti i u sklopu posebnih autonomija ili sjedinjenja s drugima te novonastalim navodnim državama (primjerice, Italijom ili Crnom Gorom te *Nedićevom Srbijom*).

Osnovne državotvorne ideje četničkog pokreta tim su značajnije što je iz tih projekcija proizišao i planirao se te provodio teror, posebno, u sklopu etničkog čišćenja nesrpskih [i/ili nesrbijanskih] naroda, nad Hrvatima i *Muslimanima* [danas Bošnjacima, a u vrijeme rata muslimanima, dakle pripadnicima islamske vjeroispovijesti], ali i spram svih onih, dakle i Srba [i/ili Srbijanaca], koji su se suprotstavljali tim zamislima...

Prvi je od tih državotvornih i programskih dokumenata *memorandum* o granicama, društvenom uređenju i vanjskoj politici Srbije u ratu pod imenom *Homogena Srbija* (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 1-9), kojega je 30. lipnja 1941. sačinio, dva mjeseca prije no što se je uopće i sastao s Dražom Mihailovićem i postao članom četničkoga Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) te njegova Izvršnog odbora, Stevan Moljević. To je ujedno i "najpotpuniji prikaz četničkih velikosrpskih teritorijalnih aspiracija (ili onoga što se ponekad blaže nazivalo *srpskom jedinicom u Velikoj Jugoslaviji*") (Tomasevich, 1979.: 155), kojega je S. Moljević i kasnije dopunjavao, bolje rečeno šire obrazlagao (usp., primjerice, njegovo pismo Dragiši Vasiću, tadašnjem članu Mihailovićeve štaba, iz prosinca 1941. godine, u: *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 101-103).

Memorandumu su, prema teritorijalnim zamislima i zahtjevima, slični *Prijedlozi Beogradskoga četničkog komiteta* (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 26-29), nastali u ljeto 1941. godine, koje je u rujnu iste godine iz zemlje iznio i, potom, predao jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu Miloš Sekulić. Štoviše, ti zahtjevi i zamisli nadilaze one Moljovićeve...:

Iz zamišljene Velike Srbije trebalo je protjerati ne manje od 2.675.000 ljudi; taj broj, [među ostalima], uključuje i 1.000.000 Hrvata...; u redefiniranu Srbiju ušlo bi zatim 1.310.000 ljudi, od toga 300.000 Srba iz Hrvatske. Dopustilo bi se [pak] da u novoj Velikoj Srbiji ostane nekih 200.000 Hrvata (Tomasevich, 1979.: 158).

Ti su projekti i prijedlozi postali sastavnim dijelom *Mihailovićeve pokreta*, posebno u dijelovima koji se odnose na zamišljeno područje *Velike Srbije*. Stoga se on, primjerice u *Proglasu srpskom narodu* iz prosinca, detaljnije u *Instrukcijama komandantima četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda* od 20. prosinca 1941.

godine (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 93-100), na njih i poziva, povezujući pritom djelatnost četničkih odreda s diplomatskom izbjegličkom aktivnošću kralja Petra II. i *zapadnim saveznicima*. Ciljevi su četničkih odreda, prema tim *Instrukcijama...*, među ostalim, stvoriti *Veliku Jugoslaviju*, i, u njoj, *Veliku Srbiju, očistiti*, dakle etnički očistiti, moguće preseljenjima, ali i ubijanjima državno područje od svih nersrpskih [i/ili nersrbijanskih] manjina i nenacionalnih elemenata te kazniti sve krivce za travanjску katastrofu, kao i one *Muslimane* i ustaše koji su uništavali narod, misli se prije svega srpski [i/ili srbijanski] (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 93-98).

Slične teze, nastale kao dopuna *Moljevićeva memoranduma*, s prijedlozima i o poslijeratnom uređenju Jugoslavije zastupa i D. Vasić, odvjetnik iz Beograda i istaknuti član četničkoga CNK-a, u pismu D. Mihailoviću iz travnja ili svibnja 1942. godine (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 255-263).

Iste koncepcije podupirali su i krugovi oko izbjegličke vlade, osobito inače u njoj brojčano premoćni srpski [i/ili srbijanski] političari, osporavajući politiku hrvatskih i slovenskih političara, prije svega prvih – predstavnika Hrvatske seljačke stranke – koji su u njoj “branili pozicije stečene *Sporazumom Cvetković-Maček* iz 1939. godine” (Jelić-Butić, 1986.: 21).

Slične se *koncepcije*, uz neke posebnosti, izražavaju i na *regionalnim razinama četničkog pokreta*. Velikosrpski su elementi iz Dalmacije, primjerice, svoje poglede izrazili još u svibnju 1941. u zahtjevu Nikole Novakovića - Longa, prije-ratnog poslanika i ministra te čelnika Jugoslovenske [Jugoslavenske] radikalne zajednice, u kojemu on, u “ime 100.000 pravoslavnih Srba” iz sjeverne Dalmacije, traži formalno odcjepljenje Kninske krajine i Like od NDH te nji-

hovo ujedinjenje s od talijanskog okupatora anektiranim područjem Dalmacije (Jelić-Butić, 1986.: 34). U srpnju je iste godine zahtjev dopunjen i prijedlogom o stvaranju posebnoga *Rimskog dominiona*, svojevrsne autonomne jedinice, samostalne u upravim, no bez autonomije u zakonodavnima poslovima (usp. Plenča, 1986.: 277-278).

Regionalne koncepcije najizrazitije su, za područje Hrvatske, izražene, pak, u *Elaboratu* o formiranju, ulozi i zadacima četničke *Dinarske divizije* (usp. *NOB u Dalmaciji...*, 1982.: 1124-1129), sastavljenome od 8. do 12. ožujka 1942. u Mostaru (izradili su ga Radovan S. Ivanišević, Boriwoje S. Radulović i Milo Rakočević, četnički oficiri u Mostaru, a on je potom prihvaćen od komandanata četničkih pukova Kninske krajine i Like te zapadne Bosne), u kojemu je, među ostalim, određen planirani odnos četničkog pokreta spram Hrvata i Hrvatske, a koji je izrazito protuhrvatski kako spram Hrvata, tako i spram njihove domovine.

Proširene se, pak, verzije osnovnoga četničkog programa pojavljuju potkraj 1942. godine: *Zaključci službenog karaktera Konferencije mladih četnika intelektualaca Crne Gore i obližnjih područja...*, koja je održana od 30. studenoga do 2. prosinca... u Šahovićima (usp. Tomasevich, 1979.: 160), te *Priručnik četničke organizacije*. Riječ je, u potonjem slučaju, o radnom naslovu dokumenta izrađenoga... potkraj iste godine... od četničkog vodstva, vjerojatno uz pomoć S. Moljevića, u kojemu se..., [među ostalim, neočekivano navodi] i "da su Srbi i Hrvati podjednako bili žrtve" između dva svjetska rata te da "nije hrvatski narod neprijatelj Srba, nego su to *frankovci*, (dakle ustaše)" (Tomasevich, 1979.: 162).

Četnički je pokret potom, u suglasnosti s jugoslavenskom vladom u izbjeglištvu, a posebno zbog kasnijeg razvoja ratne situacije, formalno podupirao i obnovu Jugoslavije, ali

takve u kojoj će hegemoniju ostvarivati *Velika Srbija* i svi Srbi [i/ili Srbijanci] živjeti u istoj, jednoj državi, uz više ili manje izražen šovinistički odnos spram nesrpskih [i/ili nesrbijanskih]i nacionalnih manjina, s tim da Srbi [i/ili Srbijanci], neovisno o broju, ne mogu biti manjina ni u jednome dijelu države.

Hrvatima se pritom, prema [ovdje] samo jednome [slučajno odabranome] od brojnih primjera, prijetilo istrebljenjem: naime, u četničkom listu *Glas Cera* u studenome 1943. godine, četnici se, primjerice, zalažu za Jugoslaviju sa što manjim brojem Hrvata:

Tu se najprije zahtjeva da se prvo otkotrlja 700.000 Hrvata (navodno je toliko ubijeno Srba na području NDH), a zatim da se otpočnu s Hrvatima ravnopravni pregovori (Sobolevski, 1994.b: 20).

Svi ostali četnički dokumenti bitno se ne razlikuju od dosad navedenih... Jedini otklon... predstavljaju zaključci, odnosno *Rezolucija četničkog kongresa*, održanoga u selu Ba potkraj siječnja 1944. godine (usp. Tomasevich, 1979.: 162-163), prema kojima se, kako iz unutarnjih, tako i vanjsko-političkih razloga, četničkom pokretu prividno pridodaju [istinska] općejugoslavenska svojstva, odnosno tvrdi kako on nije isključivo velikosrpski i nedemokratski. Prvi su put četnici tada, znatno zakašnjelo, otvoreno usvojili načelo federalizma pri budućem uređenju jugoslavenske države, ali bez priznavanja, primjerice, postojanja Crne Gore i Makedonije. Istodobno su odbacili odluke Drugoga zasjedanja AVNOJ-a, a potom i gotovo sve odluke zasjedanja ZAVNOH-a kao čin *nacionalne izdaje* (usp. Jelić-Butić, 1986.: 252-253), odnosno "kao djelo ustaško-komunističke manjine..., podsjećajući srpski narod... da su partizani i ustaše udružili svoje snage kako bi ga istrijebili":

[Zanimljivo je da su i] ustaše... na sličan način ukazivali i na partizane kao na srbokomuniste koji su čvrsto odlučili da unište Hrvate. [No], naravno..., nije postojala ni ustaško-komunistička ni srbo-komunistička zavjera; partizani su naprosto provodili istinski jugoslavenski program koji je bio koliko protiv ustaša, toliko i protiv četnika (Tomasevich, 1979.: 357).

Naposljetku, formalno su, usto, četnici potvrdili neprijateljstvo spram njemačkoga okupacijskog režima i njegovih pomagača ili saveznika, s namjerom novačenja protukomunistički raspoloženih Srba [i/ili Srbijanaca] "u borbi za spas srpstva" (Tomasevich, 1979.: 357):

Takve i slične koncepcije četničkog pokreta imale su [međutim] sve manje odjeka, pogotovu među nesrpskim narodima, jer se sredinom 1944. već zamjetno nazirao ne samo skori krah četnika nego i... proces promjene vlasti u državotvornima nastojanjima NOP-a nakon njegova priznanja od snaga antihitlerovske koalicije (Sobolevski, 1994.b: 22).

Sve u svemu, četnički pokret, među ostalim,

nije za nacionalno pitanje imao rješenje koje bi ponudio ne-srpskim narodima... [te] nije razumio da jaka i funkcionalna Jugoslavija mora biti nešto potpuno različito od proširene Srbije i da to zahtijeva potpuno različit politički i psihološki stav i vođa i stanovnika u svakoj od... nacija, ali posebno u Srbiji i Hrvatskoj (Tomasevich, 1979.: 163).

Stoga je njegova nedovoljno snažna te loše organizirana i vođena, a od gotovo samih početaka rata i kolaboracionistička oružana sila, "koja se sastojala gotovo samo od Srba i Crnogoraca..., slijedila usku nacionalističku politiku i bila je angažirana u vojnoj akciji usmjerenoj isključivo protiv svojih zemljaka..., a ne protiv tuđinskih sila koje su zemlju dovele do katastrofe" (Tomasevich, 1979.: 163).

U tom sklopu, posebno u Hrvatskoj, koja je ovdje uzeta za primjer posljedica djelovanja državotvorne ideje i nacionalnointegralističke ideologije četnika, a u vezi sa strada-

njem Hrvata i Srba od četnika 1941.-1945. godine, četnici su imali posebne nakane, "kako prema hrvatskom narodu u cjelini, tako i prema svojim idejnim protivnicima u građanskom ratu" (Sobolevski, 1994.b: 46), koji, naravno, nisu bili samo Hrvati. Pri tome su *od četnika ponajviše stradale tri skupine osoba* [dvije skupine prema nacionalnosti, a jedna skupina neovisno o tome]: *prema nacionalnosti Hrvati* (neovisno o političkom uvjerenju ili nekim drugima određenjima) *i Srbi* (prije svega oni, sa članovima obitelji, koji su podupirali partizane ili sudjelovali u njihovim redovima te koji su bili lojalni vlastima NDH, radili u poduzećima i institucijama te sudjelovali u oružanim formacijama NDH, primjerice domobranstvu, ili podupirali, od 1942. godine, tzv. *Hrvatsku pravoslavnu crkvu*) [usp., šire o tome, Požar, 1996.], *a neovisno od nacionalnosti partizani* (uključivo i članove njihovih obitelji).

Podaci o nacionalnoj strukturi stradalih od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj zasnivaju se na metodi osobne identifikacije ljudskih gubitaka koju od 1991. koristi istraživački tim Hrvatskog instituta za povijest (HIP) u Zagrebu, s voditeljem Mihaelom Sobolevskim, a koji je do sada, [do 1998. godine], identificirao više od 100.000 osoba s područja Hrvatske koje su izgubile život u tom ratu. Kako su ti gubici sve donedavno bili proizvoljno određivani ili se još proizvoljno određuju, čime nastaju i opstaju najraznovrsniji *mitovi o žrtvama i stradalnicima*, te kako malo-brojna istraživanja, prije svega zbog metodoloških ograničenja, nisu ni mogla iskazati stradale od pojedinih ili skupnih počinitelja zločina, uključivo i iznimno kvalitetna istraživanja i procjene Bogoljuba Kočovića (usp. Kočović, 1985.) i Vladimira Žerjavića (usp. Žerjavić, 1989.), kao ni strukture (dobnu, spolnu, socijalnu, nacionalnu i konfesionalnu struk-

turu stradalih) ili poneka druga važna obilježja stradalih (mjesto rođenja, prebivališta i smrti, bračno stanje, socijalno porijeklo, oružanu i političku pripadnost, uhićenja i zatvaranja te oblike, načine i uzroke smrti stradalih, uključivo i tzv. *vremensku gustoću smrti*), spomenuti je tim, u sklopu prožimanja demografije, historiografije, sociologije i viktimologije (žrtvoslovlja), u kombinaciji sa statističkom i usporednom metodom te tehnikama ankete i intervju, razradio takav pristup istraživanju ljudskih gubitaka koji teži eliminiranju grešaka i proizvoljnosti pri određivanju tih gubitaka, koje su, primjerice, iako se uzimaju u obzir, često bile izražene u brojnim službenim i neslužbenim poslijeratnim popisima i procjenama. Polazna teza sadržana je u jednakosti istraživanja svih oblika i vrsta ljudskih gubitaka, izravnih i neizravnih, bez obzira gdje su se dogodili, na koga se odnose i tko ih je izazvao. Riječ je, dakle, uz ponovni naglasak, o osobnoj identifikaciji tih gubitaka sa svim relevantnim podacima o stradalima i okolnostima pod kojima su izgubili život. I to, naravno, bez ikakvog razlikovanja stradalih (žrtava i stradalnika) i/ili počinitelja zločina.

Tako je, među ostalima, a u podjeli posla unutar tima..., s moje strane utvrđeno 2905 osoba stradalih od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj (usp. Graovac, 1996.).

Inače, dosad su, [do 1998. godine], u optjecaju, i to bez detaljnih ili potpunijih određenja, bila samo dva broja o tim stradalima: prvi od 1372 stradala, procjena stradanja prije svega partizana, koji je svojedobno naveden u zahtjevu Općinskog odbora SUBNOR-a Knin za izručenje četničkog vojvode Momčila Đujića, komandanta Dinarske divizije u vrijeme rata (prema: Tuđman, 1989.: 372), te drugi, iz popisa Zemaljske komisije za [ratne zločine/ZKRZ, odnosno

za] utvrđivanje zločina okupatorâ i njegovih pomagača, od 1729 građana stradalih od četnika D. Mihailovića (usp. HDA, Zagreb, ZKRZ..., GUZ 2624/45, kut. 30, *Statistički podaci za cijelo područje Hrvatske*).²

Hrvati su, već je spomenuto, najbrojniji među stradalima od četnika: 65 posto ili gotovo dvije trećine ukupno stradalih prema kriteriju nacionalnosti. S obzirom na ciljeve, politiku i djelovanje četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, taj podatak i ne iznenađuje, iako je broj stradalih Hrvata ipak manji od njihova udjela u nacionalnoj strukturi prijeratnoga i ratnog hrvatskog društva. Naime, iako je

teško utvrditi nacionalnu strukturu stanovništva uoči Drugoga svjetskog rata na teritoriju današnje Republike Hrvatske [RH]..., procjenjuje se da je tu živjelo najmanje 75 posto hrvatskog stanovništva (Sobolevski, 1992.: 180).

Preostalih 25 posto stanovništva činili su, prema nacionalnom određenju, Srbi (više od 15 posto), kao i stanovništvo češke, mađarske, njemačke, romske, slovačke, talijanske i židovske, dijelom poljske i ruske nacionalnosti, te dijelovi zatečenog stanovništva nekih nacija i/ili nacionalnosti s područja drugih dijelova Kraljevine Jugoslavije (zajedno manje od 10 posto) (usp. Sobolevski, 1992.: 180).

---

² Potom je, što je već navedeno u dijelu knjige o suodnosu demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka, V. Žerjavić *utvrdio*, korištenjem standardne demografske metode i indikativnih brojeva, da je od četnika stradalo 20.000 Hrvata i *Muslimana* tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj (usp. Žerjavić, 1994.a, b i c), što je odmah podvrgnuto znanstvenoj kritici (usp. Sobolevski, 1994.a), naravno uz odgovor (usp. Žerjavić, 1994.b). Unatoč tome, u međuvremenu i poneki povjesničari, prvotno u znatno manjim razmjerima, *procjenjuju* da je bilo 3750 stradalih od četnika (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.), a potom čak, ali za područje "bivše Jugoslavije", i "da su četnici" 1941.-1945. približno "ubili 20.000 Hrvata" (Dizdar - Sobolevski, 1999.:79) [op.ur.].

Hrvati su, za razliku od svih drugih nacionalnosti, stradali od četnika u svim kategorijama stradalih, odnosno svim kategorijama žrtava i stradalnika, dakle, ne samo unutar civilnog stanovništva (87) nego i među borcima (13 posto), i to unutar svih vrsta: 57 posto ili gotovo tri petine kao partizani (unutar te kategorije, pak, 80 posto kao sudionici NOB-a, odnosno borci, a 20 posto kao sudionici NOP-a, odnosno *aktivisti*), 40 posto ili dvije petine kao borci NDH (unutar te kategorije 76 posto kao domobranci, a 24 posto kao ustaše), više od dva posto kao pripadnici... Vojske Kraljevine Jugoslavije i manje od jedan posto kao četnici (četnici Hrvati stradali od samih četnika).

Ovaj raspored stradalih od četnika, odnosno njihovih žrtava i stradalnika svjedoči, s jedne strane, o svojstvima rata, u kojemu su uglavnom stradali civili te, s druge strane, o njegovu sadržaju, jer i unutar stradalih boraca Hrvatske najviše ih je među partizanima, stvarnim, pa – [i s obzirom na ovisnost NDH o njegovim saveznicima, prije svega Kraljevini Italiji, potom i *Trećem Reichu*] – donekle i jedinima protivnicima četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj.

Druga kategorija stradalih od četnika prema brojnosti, a unutar kriterija nacionalnosti stradalih su *Srbi*: 33 posto ili trećina ukupno stradalih. S obzirom na dijelom građanski rat 1941.-1945. u Hrvatskoj, ni taj podatak ne iznenađuje, no broj je stradalih Srba više no dvostruko veći od njihova udjela u nacionalnoj strukturi prijeratnoga i ratnog hrvatskog društva. To očividno ukazuje kako su od četnika, u znatnom broju, prema već navedenim kriterijima, stradali i Srbi: u postotku, spram udjela u stanovništvu, i znatno više negoli Hrvati.

Srbi su stradali unutar civilnog stanovništva (72 posto ili gotovo tri četvrtine) i, za razliku od stradalih Hrvata, među

samo dvije kategorije boraca (28 posto ili više od četvrtine stradalih): čak 95 posto kao partizani (62 posto kao sudionici NOB-a, odnosno borci, a 38 posto kao sudionici NOP-a, odnosno *aktivisti*) i pet posto kao četnici (četnici Srbi stradali od samih četnika).

I ovaj raspored stradalih od četnika, odnosno njihovih žrtava i stradalnika svjedoči o svojstvima rata, u kojemu su uglavnom stradali civili (među Srbima, ipak, očekivano manji postotak stradalih civila negoli među Hrvatima), te o njegovu sadržaju, jer i unutar stradalih boraca Srba *daleko* ih je najviše među partizanima (i to u znatno većem postotku od stradalih partizana Hrvata), stvarnim, pa – [i s obzirom na ovisnost NDH o njegovim saveznicima, prije svega Kraljevini Italiji, potom i *Trećem Reichu*] – donekle i jedini-ma protivnicima četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj. Usto, stradali četnici Srbi od samih četnika, kao druga kategorija stradalih među borcima Srbima, uglavnom obuhvaćaju one koji su iznevjerili četnički pokret, a iznevjeriti ga, u okolnostima Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, značilo je gotovo samo jedno: njihov prelazak u partizane i/ili suradnja s njima (te, rjeđe, i njihova lojalnost spram vlasti i formacija NDH...).

Treća i posljednja kategorija stradalih od četnika prema brojnosti, a koji nisu pripadali ni hrvatskoj niti srpskoj nacionalnosti nego *drugima nacionalnostima*, odnosi se *samo* na dva posto stradalih prema kriteriju nacionalnosti. Najviše su, u tom sklopu, stradali Židovi (40 posto ili dvije petine), potom Romi (31 posto ili gotovo trećina), Česi (11), Rusi (gotovo sedam) i Slovenci (gotovo pet) te Nijemci, Poljaci i Slovaci (po dva posto tih stradalih).

Ti podaci potvrđuju, ako se zanemari djelovanje okupatorâ, kako se Drugi svjetski rat u Hrvatskoj, neovisno o tome

određujemo li ga pojmovima *antifašistički i oslobodilački te građanski i/ili revolucionarni rat*, prije svega svodio na sukob Hrvata i Srba, koji nisu stradali samo u različitim vojnim taborima (kao stradalnici) nego, na žalost, i u većem broju unutar civilnog stanovništva (kao žrtve). Stoga podaci o stradanjima preostalih nacionalnosti ne iznenađuju, pa je... postotak njihova stradanja manji od njihova udjela u nacionalnoj strukturi prijeratnoga i ratnog hrvatskog društva.

Stradali pripadnici spomenutih nacionalnosti unutar su civilnog stanovništva (49 posto ili manje od polovine, s time da su ponajviše stradali Romi, pa potom Slovaci i Slovenci) i među borbicima dvije kategorije (51 posto ili više od polovice stradalih, s time da ih je *samo* četiri posto među domobranima, a 96 posto među partizanima: 77 posto ili više od tri četvrtine Židova, 14 posto Čeha te po 4,5 posto Poljaka i Rusa). Unutar prvih (žrtava), za razliku od stradalih Hrvata i Srba, u najmanjem, a među drugima (stradalnicima) u najvećem postotku.

Primjetno je da među stradalima od četnika nema Mađara i Talijana, što i nije neočekivano, te da je među njima *samo* jedan Nijemac, stradao kao domobran. Također je primjetno da su upravo Romi najviše stradali unutar civilnog stanovništva, a Židovi među borbicima (i to kao partizani), što ukazuje i da su četnici, slično ostalima pomagačima okupatorâ u Hrvatskoj, imali dijelom i rasni pristup zločinu.

Raspored stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj može se odijeljeno promatrati i za *stradale unutar civilnog stanovništva te među borbicima* (i prema kategorijama boraca). Unutar je civilnog stanovništva i/ili žrtava, u tom sklopu, u postotku još više stradalih Hrvata (70 posto ili 3,5 petina), a u postotku manje stradalih Srba (29 posto ili manje od 1,5 petine) i onih ostalih nacionalnosti (jedan posto strada-

lih). Među borcima i/ili stradalnicima, pak, stoga je najviše stradalih Srba (51 posto ili više od polovice), potom Hrvata (45) i onih ostalih nacionalnosti (četiri posto stradalih).

I među partizanima, kojih je najviše stradalo unutar kategorije *borci i/ili stradalnici* (78 posto ili više od tri četvrtine), najviše je stradalih Srba (62 posto ili više od tri petina), potom Hrvata (33 posto ili trećina) i onih ostalih nacionalnosti (pet posto stradalih).

Ovi podaci, iako neočekivani, doduše samo prema kriteriju stradanja, koji nije i ne može biti jedini kriterij zaključivanja, ne potvrđuju u potpunosti, iako tako izgleda, kako su Srbi među borcima ponajviše stradali ili se borili protiv četnika. Naime, raspoloživi podaci o stradalima partizanima od četnika znatno su potpuniji za dijelove Hrvatske bez Dalmacije od podataka o tim stradalima za samu Dalmaciju. Usto, uistinu su nedovoljni podaci o stradalim borcima Hrvatima, posebno partizanima, (opet ponajviše dalmatinskim) u borbama sa četnicima izvan područja Hrvatske. Stoga posljednje podatke treba prihvatiti s određenom rezervom, iako to nikako ne znači da se i Srbi, posebno srpski partizani nisu u znatnome i neočekivano velikom broju borili ne samo protiv okupatorâ i ustaša te domobrana nego i protiv četnika, od kojih su u velikom broju/postotku i stradali. Uostalom, jedna je od osnovnih odrednica partizanskog pokreta i bila u tome da se pripadnici pojedinih naroda, bilo Hrvata, bilo Srba i ostalih, upravo i bore protiv svojih navodnih nacionalnih predstavnika u sklopu kolaboracionističkih i/ili kvislinških snaga, pristajući, dakle, na građanski rat i vodeći, istodobno, oslobodilački, po sadržaju antifašistički rat, koji, s obzirom i na socijalne ciljeve, partizani postupno pretvaraju i u revolucionarni rat.

Naposljetku, *podaci o nacionalnoj strukturi stradalih od četnika* veoma su slični pokazateljima o njihovoj *vjeroispovijesti*.³ Zanemarive razlike nastaju samo stoga što su 10 ustanovljenih, a već navedenih nacionalnosti svedene na tri ustanovljene vjeroispovijesti (rimokatoličku, pravoslavnu i židovsku) i što je uvedena i četvrta kategorija koja se odnosi na *odricanje vjeroispovijesti*, a koja obuhvaća agnostike i/ili ateiste. Potonji su, nakon rimokatolika i pravoslavača, stradali, primjerice, više od stradalih židovske vjeroispovijesti te obuhvaćaju četiri posto ukupno stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj. Stradali su unutar civilnog stanovništva (*samo dva posto*) i, za razliku od rimokatolika i pravoslavača, a kao i stradali židovske vjeroispovijesti, među samo jednom kategorijom boraca i/ili stradalnika (98 posto), i to u partizanima, unutar kojih su, u sklopu vjeroispovijesti ili odricanja od nje, na drugome mjestu prema stradanju: 27 posto ili više od četvrtine. Unutar te kategorije su, pak, u 72 posto slučajeva stradali kao sudionici NOB-a i/ili borci, a u 28 posto slučajeva kao sudionici NOP-a i/ili *aktivisti*.

---

³ Time se ne prihvaća, naravno, ni jedan od oblika teza o istovjetnosti nacionalnoga i konfesionalnog određenja nego samo ukazuje na sličnost tih pokazatelja kada je riječ o stradalima od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj. Uostalom, takva *sličnost* posljedica je iskaza nacionalnosti putem vjeroispovijesti u međuratnim popisima stanovništva – popisima rađenima u vrijeme između dva svjetska rata – pri čemu su mogući razni netočni određenja i *zaključci*, a koji su posve odvojeni od saznanja jesu li poneki pojedinac ili poneka skupina uistinu upražnjavali neku od vjeroispovijesti, a kada su neku i upražnjavali to nikako ne znači da je ona svojstvo samo jedne i/ili jedne od nacionalnosti. Ipak, ako se sve to opravdano zanemari, može se, neovisno o nacionalnosti (iako uz veliku *sličnost*), izraziti struktura stradalih od četnika i prema vjeroispovijesti.

Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj

Ovdje se, naposljetku, prije svega zbog historiografskih iskaza iz nedavne prošlosti... nastalima posljednjih desetak godina... ukazuje kako nisu samo u udžbenicima [povijesti u Hrvatskoj] prisutne *manipulacije te neutemeljeni i problematični rezultati i tvrdnje, ovdje s jednom vrstom žrtava i/ili stradalnika*, nego da su oni uočljivi i u drugima vrstama historiografskih radova...

A nakon uspostave demokratskog sustava u Hrvatskoj, ne ulazeći ovdje ni u vremensko određenje niti u stvarni sadržaj tog sustava, očekivale su se i promjene u području znanosti, minimalno one, kada je o historiografiji riječ, koje se odnose na izbjegavanje barem očevidnih falsifikata, neutemeljenih tvrdnji te ideologijskih i političkih interpretacija pojedinih rezultata istraživanja. Međutim, [unatoč promjenama u naglascima istraživanja, koja, usto, za istraživače više nisu *opasna* kao u ranijim razdobljima], ipak su se dijelom nastavile i neznanstvene te političke manipulacije.

Naime, nakon sloma bivše *druge* Jugoslavije i uspostave novih suverenih država na njenima ranijim područjima, očekivalo se da će i *najbolnija mjesta* interpretacije novije povijesti, u koje svakako spadaju interpretacije rezultata i manipulacije žrtvama i stradalnicima Drugoga svjetskog rata u nas, konačno biti drugačije tretirana, odnosno da će

se tim pitanjima, koja su znatno opterećivala poslijeratnu zbilju bivše *druge* Jugoslavije, posvetiti zaslužena pozornost, a i osigurati potrebna istraživačka sredstva, kako ta pitanja više ne bi opterećivala pojedine sredine ili otvarala mogućnosti novih sukoba koji mogu štetiti ne samo znatnosti nego i proizvesti nova stradanja.

U tom je pogledu u RH, u Institutu za suvremenu povijest, potom Hrvatskom institutu za povijest (HIP) u Zagrebu, još 1991. godine nastao [već ranije spomenuti] istraživački tim sa zadaćom da, na temelju osobne identifikacije svih žrtava i stradalnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, dakle stradalih građana Hrvatske, korištenjem interdisciplinarnih metoda i tehnika istraživanja znanstveno ustanovi broj i strukture tih žrtava i stradalnika.¹ Vjerovalo se da će na taj način politika konačno biti *protjerana* i iz tog dijela znanstvenih istraživanja, posebno nakon objavljivanja [ovdje već više puta navedenih] gotovo istovjetnih rezultata demografskih istraživanja B. Kočovića (usp. Kočović, 1985.) i V. Žerjavića (usp. Žerjavić, 1989.), koja su... u potpunosti i poništila mit o 1,7 milijuna stradalih u Jugoslaviji 1941.-1945. godine, a potom i mitove izvedene iz toga, primjerice o ogromnim stradanjima partizana, o 500 tisuća do milijun stradalih, prije svega Srba, u *Jasenovcu*, o stradanjima 300 tisuća *Muslimana*, a potom, nakon rata, na tzv. *Križnom putu*, isto toliko Hrvata. Vjerovalo se, dakle, u prestanak proizvoljnog određivanja ljudskih gubitaka u nas, bez obzira je li riječ o uvećanju, kao u navedenim primjerima, ili umanjenju stvar-

---

¹ Taj je tim danas, što je već spomenuto, u sklopu teme *Ljudski gubici Hrvatske u 20. stoljeću*, podijeljen za sada u dva projekta: *Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću te Domovinski rat – 1991.-1995.-1998. godine* (op.ur.).

nog broja žrtava i stradalnika, opet u svim navedenim kategorijama stradalih i mjestima njihova stradanja.

Sličnu je zadaću, potom, na temelju *Zakona o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava Drugoga svjetskog rata* iz 1991. godine (usp. *Narodne novine*, br. 53, Zagreb, 1991.), a preuzimajući model osobne identifikacije žrtava i stradalnika, preuzela 1992. i saborska Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava [ne razlikujući, dakle, žrtve od stradalnika], koja, osim dvojbenih, točnije nedovoljno potpunih i selektiranih istraživanja pojedinih grobišta, posebno kao tzv. *Komisija za žrtve raća i poraća* u razdoblju kada je njome rukovodio Vice Vukojević, nije ispunila svoje osnivačke ciljeve. Štoviše, izražavanjem je ishitrenih i nepotpunih rezultata istraživanja čak dodatno zakomplicirala najnovije *interpretacije* ljudskih gubitaka, kojima je *ranije manipulacije drugih nadomjestila novima vlastitim manipulacijama*, [pa je, stoga, i raspuštena].

Zanimljivo je pri tome naglasiti da, u tom sklopu, dugo vremena, sve do 1994./1995. godine, dakle gotovo do okončanja hrvatskoga Domovinskog rata, i nije bilo većih *manipulacija u interpretiranju ili utvrđivanju broja stradalih od četnika* 1941.-1945. u Hrvatskoj. Naime, sve do tada su... u optjecaju bila samo [već navedena] dva broja o tim stradalima: prvi o 1372 žrtve i/ili stradalnika..., partizanska procjena, svojedobno navedena u zahtjevu Općinskog odbora SUBNOR-a Knin za izručenje... M. Đujića, koji se dugo nije *dirao*, moguće i zato što ga je još 1989. prihvaćao i Franjo Tuđman (usp. Tuđman, 1989.). Drugi je, pak, iz Popisa ZKRZ-a u HDA u Zagrebu o 1729 građana Hrvatske stradalih od četnika D. Mihailovića (usp. HDA, ZKRZ..., GUZ 2624/45, kut. 30: *Statistički podaci za cijelo područje Hrvatske*).

Međutim, najvjerojatnije zbog događanja u Domovinskom ratu, posebice nakon pojave i oblika *neočetništva* u njemu, postupno se odustaje od znanstvene interpretacije stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj te ponovno, barem u tom segmentu, umjesto znanstveno utemeljenih uvode i svojevolljne procjene o tome, očividno politički obojene.

Prvi ih, začudo, 1994. pokreće, [već je spomenuto], baš V. Žerjavić, i to putem procjena na temelju standardne demografske metode kojom se, doduše, mogu, što je i pokazao, ustanoviti približni pokazatelji o demografskima i stvarnim gubicima, no ne i oni o svim strukturama te određenjima i svojstvima žrtava i/ili stradalnika, a posebno ne oni o počiniteljima zločina... (usp. Graovac, 2001.). Takve se njegove procjene... odnose na kritiku aspekata, odnosno teorijsko-metodoloških osnova istraživanja spomenutog tima HIP-a (usp. Žerjavić, 1994.a i b), na koju je odmah odgovorio Mihael Sobolevski, tadašnji voditelj tima (usp. Sobolevski, 1994.a). Pri tome se posebno okomio na moju, tada još istraživački nedovršenu, odnosno radnu procjenu o mogućće 3500 stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, navodeći, primjenom *indikativnih brojeva*, [ranije već navedenu] procjenu o ukupno 20.000 od četnika stradalih Hrvata i *Muslimana* (usp. Žerjavić, 1994.c). Takvu je *grubu procjenu* pravdao potrebom dovršetka istraživanja, kojega treba dovršiti *brzim rezultatima*, jer u protivnom će se, što su posve politički, a ne znanstveni argumenti, završiti Domovinski rat, a "međunarodna će zajednica", usto, "na osnovi potpuno izmišljenih genocidnih djela Hrvata nad Srbima, iskrojiti nama i granice, suverenitet i neovisnost". Pritom mu je, štoviše, "jedan... visoki diplomat nama inače nenaklonjene zemlje" navodno izjavio da zemlje "koje odlučuju o razrješenju tzv. jugoslavenske krize... znaju" za njegove i

rezultate istraživanja B. Kočovića, moguće čak "ne bi ni došlo... do rata" (Žerjavić, 1994.b: 527). Time je *otkriću* na temelju *indikativnih brojeva* pridružio i *otkriće* uzroka Domovinskog rata, a čini se da je *otkrio* i krivce njegova izbijanja – nedovoljno hitre istraživače ljudskih gubitaka.

Druga svojevoljna, [također već spomenuta] procjena, no u znatno manjim razmjerima, odnosno s točnijim određenjima, ona je o 3750 stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, navedena 1995. u takoreći *službenoj ediciji*, a priređenoj od saborskog Odbora za obilježavanje 50. obljetnice pobjede antifašističke koalicije u Europi i svijetu (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.).

U međuvremenu sam, pak, što se smatra prvim cjelovitim stvarnim rezultatom spomenutog tima HIP-a, 1996. obranio doktorski rad na Filozofskom fakultetu (sociologija) u Zagrebu (usp. Graovac, 1996.), u kojemu su, među ostalim, iskazane ne samo sve strukture tih žrtava i stradalnika nego su oni, njih 2905, i poimenično navedeni. Usto, u sklopu širega aspekta istoga problema, doktorske su radove, na istome Filozofskom fakultetu (povijest), potom obranili i Slobodan Žarić (usp. Žarić, 2000.) te Zdravko Dizdar (usp. Dizdar, 2000.).

Međutim, 1999. u Zagrebu se, posve zanemarujući znanstveno novoutvrđeni broj stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, pojavila knjiga HIP-a o tome (usp. Dizdar - Sobolevski, 1999.), koja je, s bespotrebним proširenjem problema na Bosnu i Hercegovinu (BiH), dugo nastajala, a planirana je bila tiskati se u dva dijela: u drugome dijelu knjige trebali su biti obznanjeni broj (2905) i moj popis stradalih od četnika te prikazane sve njihove strukture. No, *politika* je smatrala navedeni broj žrtava i stradalnika *premalenim*, pa drugi dio, ni nakon pozitivnih recenzija (Bosilj-

ka Janjatović i Zdenko Radelić) te odobrenih sredstava od [tadašnjeg] Ministarstva znanosti i tehnologije RH, nije tiskan. Odrednica *prešućeni*, koja se često rabi u novijim izdanjima HIP-a, nije, pak, opravdala svoju svrhu: riječ je, uglavnom, o ranije znanima četničkim zločinima, a *prešućeni su* samo, čak i bez pukog navođenja, primjerice ako ne u tekstu, a ono u popisu literature, moj obranjeni doktorat... i tada već prijavljeni doktorat S. Žarića (pa valjda makar i tada već prijavljeni doktorat samoga Z. Dizdara), od strane suradnika u istome istraživačkom timu HIP-a.

No, porazno tek slijedi: M. Sobolevski doduše navodi, ali ne na temelju mog doktorata nego feljtona (usp. Graovac, 1998.), kao da je riječ o publicističkim naznakama i procjenama, da je, što je točno, "do sada", do 1999. godine, "imenom i prezimenom te mjestom i godinom smrti" utvrđeno približno "3000 stradalih", ali da je, sada od njega začudno i protivno ranije spomenutoj polemici s V. Žerjavićem, u kojoj je *branio* broj o približno 3000 stradalih na području Hrvatske, kao i metodu osobne identifikacije stradalih bez obzira na područja stradanja kao gotovo isključivo nepristranu znanstvenu metodu za te svrhe, potonji demografskom procjenom ustanovio "da su četnici tijekom Drugoga svjetskog rata na području bivše Jugoslavije ubili" približno "20.000 Hrvata" (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 79), iako u izboru veoma opsežnog izbora građe dvojice autora – Z. Dizdara i M. Sobolevskog – u [njihovoj navedenoj] knjizi nema gotovo niti jednoga imena stradaloga od četnika u Hrvatskoj, pa ni u BiH, a koji je istodobno bio i građanin Hrvatske, koji se već ne navodi u mome popisu stradalih (tko su, onda, tih 17.000 *novostradalih* i zašto se uopće spominju u kontekstu stradalih od četnika u Hrvatskoj, koji, naravno, svi nisu Hrvati?). Dakle, M. Sobolevski,

među ukupno 20.000 žrtava i stradalnika, više čak ni ne spominje Hrvate i *Muslimane* nego samo Hrvate (misli li pri tome ipak i na Hrvate stradale izvan područja Hrvatske, a koji samim tim što su Hrvati nisu morali biti i građani Hrvatske), a ne spominje, usto, ni članak niti knjigu u kojima je, navodno, ta procjena tiskana.

Z. Dizdar, pak, koji je u međuvremenu smetnuo s uma da je samo prije četiri godine, zajedno s Milivojem Kujundžićem, tvrdio da je bilo 3750, a potom, s M. Sobolevskim, supotpisuje 20.000 ukupno stradalih Hrvata od četnika 1941.-1945. godine, u daljnjoj politizaciji *novih istina* o četnicima tvrdi:

Nakon opće amnestije i mobilizacije 1944.-1945. godine... mnogim je četnicima... pružena prilika da prijeđu i uključe se u partizanske postrojbe te da... pod novim znakom – crvenom zvijezdom... – nastave izvoditi zločine nad Hrvatima i Muslimanima (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 148).

Štoviše, što je posve netočno i dnevnopolitički obilježeno, nadalje tvrdi:

Četnički zločini genocida... nisu se mogli i smjeli... istraživati i objavljivati..., [dok] iskustvo s ponovljenom, velikosrpskom agresijom na RH... i BiH 1991.-1995. pokazuje da očita genocidnost znatnog dijela srpskog naroda još... nije potrošena (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 149).

Lijep primjer zamjene ranije, posebice u pojedinim radovima prije svega srbijanskih povjesničara, očite genocidnosti dijela hrvatskog naroda suvremenom, također politikantskom, šovinističkom i neznanstvenom tezom o očitoj genocidnosti znatnog dijela srpskog naroda, koje, ovisno o nositeljima teze i njihovoj nacionalnoj pripadnosti, još nisu potrošene.

Time se knjiga, koja je kanila, prema tvrdnji Mirka Valentića, [tadašnjega] ravnatelja HIP-a, predstavljati razlaz s historiografijom nastalom nakon Drugoga svjetskog rata u nas (prema: Borojević, 1999.: 8), *razišla s historiografijom*. Svoj put je, u skladu s time, nastavila brojnim predstavljanjima u mjestima RH, uključujući, u povodu državnog blagdana, a kako *neupućeni* ne bi bili u dvojbi *glede njene državotvornosti*, i predstavljanje u Kninu.

Prikazane razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, s dodacima i procjenama koji se ne odnose na Hrvatsku, a moguće se, no ne kao rezultat znanstvenog istraživanja, odnose na ukupna stradanja Hrvata od četnika, kao i oblici utvrđivanja tog broja sve do današnjih dana nedvosmisleno ukazuju na daljnju potrebu promjena u području znanosti. Hoće li najnovije, opet demokratske promjene u Hrvatskoj tome pripomoći? Jer samo uvođenje demokracije, pokazano je, ne pridonosi automatski prestanku manipulacijama sa žrtvama i stradalnicima, kao ni drugima brojnim manipulacijama ili, uobičajeno, *obmanama i lažima*, ne samo u udžbenicima povijesti i ne samo u području historiografije...

*

Naknadna napomena:

Na četvrtome skupu *Dijaloga povjesničara/istoričara*, održanome u Pečuhu od 20. do 22. listopada 2000. godine, M. Sobolevski je u *Radionici o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. st.* izjavio da već spomenutu tvrdnju kako "su četnici tijekom Drugoga svjetskog rata na području bivše Jugoslavije ubili 20.000 Hrvata" (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 79) nije napisao u tekstu koji je predao za tisak te

da za nju ne odgovara. Naime, tu rečenicu čak smatra u svome tekstu nepotrebnom, jer njegov se prilog u knjizi odnosi samo na četničke zločine 1941.-1945. u Hrvatskoj..., a u kojima je, što je "do sada" ustanovljeno "ime-nom i prezimenom te mjestom i godinom smrti", stradalo samo približno "3000" ljudi, "od kojih su" približno "dvije trećine Hrvati" (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 79).

Na drugome mjestu, potom, također 2000. godine, sve to dijelom potvrđuje...:

Dosad provedena istraživanja četničkih zločina u Hrvatskoj i nad Hrvatima i pripadnicima drugih naroda ili nacionalnih manjina u Drugome svjetskom ratu pokazuju da su četnici lišili života više od 3000 osoba (Sobolevski, 2000.: 30).

Čini se, dakle, da demokratske promjene u RH od 2000. godine, kada su i obznanjeni spomenuti izvjava i rad..., ipak potiču prestanak makar manipulacijama stradalima od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj.

[Još poneke naknadne napomene]:²

*

[V. Žerjavić je, unatoč navedenome i činjenici da nije osobno sudjelovao na međunarodnima znanstvenim skupovima *Dijaloga povjesničara/istoričara*, ipak 2002. još jednom, neposredno prije no što je, na žalost, preminuo, polemizirao (usp. Žerjavić, 2002., 565-572), uz kritiku i pohvalu ponekih radova s tih skupova, i to I. Graovca (usp. Graovac, 2001.a i

---

² Riječ je o, ovdje pridodatoj, diskusiji/polemici između V. Žerjavića i I. Graovca o naslovljenoj problematici, objavljenoj u: Fleck - Graovac, 2002.a, 565-579, a koja se daje u najsžetijem obliku (op.ur.).

b), dijelom i Dragana Cvetkovića (usp. Cvetković, 2002.), koji su tiskani i u ovoj knjizi, ili ponekih radova mimo tih skupova, i to Z. Dizdara i M. Kujundžića (usp. Dizdar – Kujundžić, 1995.) te ponekih austrijskih novinara (usp. Žerjavić, 1998.) i njemačkih leksikografa, primjerice Gunnara Heinsohna (usp. Žerjavić, 1999.). Cvetkovićev je rad, što-više, komentirao na temelju napisa iz tiska (usp. Krušelj, 2001.), čak i prije njegova objavljivanja] (op.ur.).

Pojedini istraživači ljudskih gubitaka tijekom Drugoga svjetskog rata u nas, primjerice I. Graovac..., tvrde da standardna demografska metoda "nije dovoljna za istraživanje svih struktura i svojstava te određenja stradalih, kao i posebno istih odrednica ili broja počinitelja zločina, u što se..., na temelju" te "metode i korištenjem *indikativnih brojeva*", upustio, "primjerice V. Žerjavić", navodeći "da je od četnika stradalo 20.000 Hrvata i *Muslimana*... (usp. Graovac, 2001.a: 535-536, i 2001.b: 556-557). To se, navodno, vidi iz moga *radnog materijala* od 9. siječnja 1994. godine... [usp. Žerjavić, 1994.c].

No, iz svih se mojih objavljenih knjiga može vidjeti da sam istraživanja žrtava [i stradalnika] obavljao primjenom dviju metoda: standardnom statističkom metodom i metodom sabiranja podataka iz mnogobrojnih (140) monografija... Na tome temeljeni istraživački rezultati... su posebno iskazani...: standardnom statističkom metodom sam izračunavao gubitke prema republikama i pokrajinama te nacionalnostima... Jugoslavije..., a metodom sabiranja podataka iz monografija ustanovljavao brojeve boraca i civilnih žrtava u naseljima i logorima te prema počiniteljima i mjestima zločina.

Pri tome se javlja problem teritorijalnog obuhvata pogibije žrtava [i stradalnika]. U mojim ranijim raspravama (usp. Žerjavić, 1994.a i b) s M. Sobolevskim (usp. Sobolevski, 1994.a) navodio sam kako je, primjerice, samo iz Dalmacije 1941.-1945. poginulo 19.100 boraca, među kojima je bilo 14.500 Hrvata, a koji su većinom poginuli u BiH...:

Dalmatinski Hrvati, [primjerice] kao sudionici bitaka na Neretvi i Sutjesci, bili su među onima koji su imali najveće gubitke.

Slične su gubitke u te dvije bitke imali i četnici...: 20 tisuća u prvoj, a približno četiri tisuće u drugoj bitki...

Ne samo u ove dvije ofenzive, a bilo ih je sedam, nego i drugdje došlo je do borbi između četnika iz BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije s Hrvatima iz Hrvatske i logično je da su obje strane imale približno iste gubitke. A Đuićevi četnici išli su u akcije u zapadnoj Bosni i Hercegovini, dok su crnogorski i... [srbijanski] četnici također dolazili u ta područja i, među ostalim, vršili pokolj nad tamošnjim hrvatskim seoskim življem. I Ivana Gorana Kovačića ubili su, primjerice, četnici u Foči!

Stoga je neprihvatljivo istraživanje četničkih zločina nad Hrvatima samo u Hrvatskoj. A još na početku svojih istraživanja shvatio sam da je nemoguće utvrditi žrtve među Hrvatima i drugima narodnostima te ustanoviti broj žrtava u *Jasenovcu*, *Staroj Gradiški* itd. ako se one utvrđuju samo na području današnje Hrvatske. Istraživanje sam iz tih razloga proširio i na cjelokupno područje NDH i, potom..., Jugoslavije, pri čemu sam, među ostalim, ustanovio da je približno 20.000 Srba iz BiH, Hrvatske i Srijema otpremljeno u zemunski logor, kojim su upravljali Nijemci, te da su se četnici iz Crne Gore i Srbije borili i na području NDH, gdje su, naravno, počinili i brojne zločine.

Dakle, ako se želi izračunati žrtve [i stradalnike] jednoga naroda ili nekoga ratnog protivnika, domobrana, četnika, partizana ili ustaša u vrijeme Drugoga svjetskog rata u nas, onda se neminovno mora uzeti u obzir njihov broj na cjelokupnom području NDH, bilo kao žrtava [i stradalnika], bilo kao počinitelja zločina. Stoga se broj od 2905 (usp. Gravovac, 2001.a: 536, i 2001.b: 558) ili 3750 stradalih Hrvata od strane četnika na području Hrvatske 1941.-1945. godine (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.: 77) može smatrati samo parcijalnim, dakle nepotpunim i nezadovoljavajućim, a nikako ukupnim brojem...!

Koliko je, pak, složeno pitanje istraživanja žrtava [i stradalnika] te počinitelja zločina 1941.-1945. u nas upozorio sam u dva svoja napisa: prvi se odnosi i na odgovornost Austrije za jasenovačke žrtve (usp. Žerjavić, 1998.: 7), a drugi na pretjerivanja Nijemaca o broju stradalih u nas i otklanjanju njihove krivnje za ta stradanja (usp. Žerjavić, 1999.: 37)...

Naposljetku, najvećom satisfakcijom smatram iznošenje rezultata istraživanja D. Cvetkovića na 5. skupu *Dijaloga povjesničara/istoričara* (usp. Cvetković, 2002.), kojima, čini se, konačno općeprihvaćenima postaju činjenice da je tijekom Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji stradalo približno milijun ljudi te da su, kada je o *Jasenovcu* riječ, u tom logoru najmanje 79.872 žrtve izgubile život: 47.679 Srba, 11.111 Židova, 7745 Roma, 6319 Hrvata i 919 *Muslimana* te 6099 *ostalih*, odnosno onih kojima u većem dijelu nije utvrđena nacionalnost, što približno odgovara rezultatima mojih istraživanja, odnosno izračuna: u *Jasenovcu* je stradalo 85 tisuća ljudi, među kojima Srba 48-52, dakle 50, Židova 13, Hrvata 12 i Roma približno 10 tisuća. Time su, nadam se, okončane *bolne polemike* za narode [bivše dru-

ge] Jugoslavije o tom *sudbonosnom pitanju* i poništene objede građana Hrvatske o navodnim ubojstvima 700 tisuća Srba i, [s *ostalima*], više od milijun zatočenika *Jasenovca*. Preostaju još moralne obveze Muzeja žrtava genocida (MŽG) u Beogradu¹ i, posebice, Milana Bulajića, [koji više nije direktor MŽG-a], da inozemstvo... izvijeste o tome.

*

[Odgovor na diskusiju/polemiku V. Žerjavića, od svih kritiziranih ili hvaljenih autora, dao je samo I. Graovac (usp. Graovac, 2002., 573-579), koji se i osobno založio, kao jedan od priređivača i urednika 5. zbornika radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*, da tekst V. Žerjavića bude u njemu tiskan. Tim više ga je smatrao primjerenim, pa i potrebnim objaviti što je o spornima dijelovima primjedbi V. Žerjavića s njime osobno razgovarao, osobito u vrijeme kada su obojica, među inim potaknuti i pitanjima te problemima koji sadrže primjedbe prvoga i odgovor drugoga sudionika rasprave, polovinom 2001. godine, u zajednici s još nekolicinom istraživača, osnovali neovisni znanstveni tim za istraživanje ljudskih gubitaka Hrvatske u 20. stoljeću, s posebnim nakanama istraživanja stradalih u *Jasenovcu*, na *Bleiburgu* i *Križnome putu* te u Domovinskom ratu. Na žalost, taj tim, osim kratkotrajna interesa javnosti, nije ostvario potporu odgovarajućih ministarstava RH, koji su, potom, to istraživanje, u posve drugome obliku, prepustili *službenima* arhivskim i znanstvenim ustanovama] (op.ur.).

---

¹ U MŽG-u je, inače, među *ostalima* tada radio, a i danas radi D. Cvetković (op.ur.).

V. Žerjavić, koji je, na žalost..., preminuo, korektno je prenio moje tvrdnje o nedovoljnosti standardne demografske metode pri istraživanjima, u sklopu utvrđivanja ljudskih gubitaka, svih struktura i svojstava te određenja stradalih, kao i posebno određenja istih odrednica ili broja i vrste počinitelja zločina. Tu tvrdnju sam posebno naglasio u jednome konkretnom slučaju, onome o broju stradalih od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, pri čemu je V. Žerjavić mojemu broju od 2905 suprotstavio broj od 20 tisuća stradalih... (usp. Žerjavić, 2002.).

Pritom je... naveo više opravdanja, pa i proširenja pitanja i problema o tome, [navodeći korištenje dviju metoda u svojim istraživanjima: standardnu statističku/demografsku metodu i metodu sabiranja podataka iz mnogobrojnih monografija] (usp. Žerjavić, 2002.: 566-567).

No, to nije uopće sporno. Naime, time je samo potvrdio da se standardnom demografskom metodom uistinu i ne mogu ustanoviti brojevi i vrste počinitelja zločina te da se oni moguće mogu ustanoviti nekim drugim metodama, bolje rečeno tehnikama, primjerice sabiranjem podataka iz monografija. Ali i potonja je tehnika dvojbena, odnosno nedovoljna: naime, u tim monografijama..., navode se prije svega brojni civilne žrtve – *žrtve fašističkog terora* [danas, doduše, i ostale žrtve] i samo poneki vojni stradalnici – gotovo u cijelosti samo *partizani* [danas, doduše, i drugi stradali borci zaraćenih strana], a veoma rijetko i počinitelji zločina. Stoga je metoda osobne, a potom i političke te vojne identifikacije počinitelja zločina jedina djelotvorna, a najčešće se, zbog manjka podataka, koristi u kombinaciji s metodom osobne identifikacije stradalih, uz koje se često, primjerice u monografijama, navode i neodređene tvrdnje o mogućima počiniteljima zločina.

Drugo, V. Žerjavić je otvorio i pitanje *teritorijalnog obuhvata pogibije žrtava*, [šireći ga i na cjelokupnu Nezavisnu Državu Hrvatsku, dakle i BiH] (usp. Žerjavić, 2002.: 567-569), navodeći, primjerice, da su "i I. G. Kovačića ubili... četnici u Foči" (Žerjavić, 2002.: 568).

No, i ovi navodi uopće nisu sporni. Riječ je o znanima činjenicama o brojnim vojnim operacijama i ogromnim stradanjima Hrvata-partizana (koji, pak, svi nisu bili iz Hrvatske), o stradanjima Hrvata, kako bosanskohercegovačkih, koji se ovdje ne uzimaju u obzir, tako i onih iz Hrvatske (pripadnici domobranskih i ustaških te partizanskih, pa i četničkih jedinica) i u BiH, ali, unatoč tome, to u bitnome ne pripomaže utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj i/ili iz Hrvatske. Naime, u navedenim bitkama – na Neretvi i Sutjesci te drugdje – uistinu je stradao veliki broj Hrvata-partizana, ponajviše i iz Hrvatske, no njihovo se stradanje od četnika ne može s pouzdanošću ustanoviti jer se u izvorima, a često i u monografijama te bitke s pravom vode kao njemačke, a samo dijelom i kao talijanske, potom domobranske i ustaške te četničke akcije. S tim se u potpunosti, ali u vezi s bitkom na Kozari te u drugome dijelu svog teksta, onome o ukupnima [žrtvama i stradalnicima] te jasenovačkim žrtvama, dakle kada mu je to i odgovaralo, slagao i V. Žerjavić, s pravom ukazujući i na odgovornosti austrijske te njemačke strane tijekom Drugoga svjetskog rata u nas... (usp. Žerjavić, 2002.: 569-571).

A u istraživanjima ljudskih gubitaka, posebno kada se oni utvrđuju metodom osobne identifikacije stradalih, pa i počinitelja zločina, a ne izračunima i procjenama o njihovu broju, pa i vrstama, *najveći grijeh* predstavljaju ničim utemeljene izmjene odrednica u izvorima, koje, u konkretnom

slučaju, za gotovo sve stradale glase: *ubijeni od Nijemaca* i/ili *poginuli u borbi s Nijemcima*. Samo se u kombinaciji s drugim izvorima te uz pomoć detaljnih i temeljitih dodatnih istraživanja mogu, stoga, izmijeniti te odrednice, ponekad zamijeniti i s odrednicama *ubijeni od četnika* ili *poginuli u borbi sa četnicima*, a i to ponajbolje tek na kraju istraživanja o ukupnima ljudskim gubicima Hrvatske 1941.-1945. godine, što se, pak, ne očekuje u bliskoj budućnosti. Do tada nije poželjno koristiti ni procjene o navodno *logičnima* i *približno istim gubicima* četnika i partizana (uostalom, rasprava se vodi o stradalima od četnika u Hrvatskoj i/ili iz Hrvatske, a nimalo se ne odnosi na utvrđivanje broja stradalih četnika, pa niti partizana, osim ako su i oni sami stradali od četnika u Hrvatskoj i/ili su bili iz Hrvatske), kao što nije opravdano niti bosanskohercegovačke Hrvate, koji su doduše u većem broju i stradali od četnika, pribrajati onima u Hrvatskoj i/ili iz Hrvatske koji su, također, stradali od četnika. A neovisno o mjestu stradanja, dakle kada je, primjerice, riječ i o mjestima u BiH, u stradale od četnika u Hrvatskoj... 1941.-1945. svakako, ako je to pouzdano ustanovljeno, treba pribrojiti i one koji su iz Hrvatske, a stradali su u BiH, primjerice i I. G. Kovačića kojega navodi V. Žerjavić. Uostalom, takve sam i sâm pribrajavao:

Kovačić, I. G. (Ivan i Rozalija ili Ruža, rođena Klein) iz Zagreba, muškarac, neoženjen, Hrvat (rimokatoličke vjeroispovijesti), intelektualac (književnik), seljačkog porijekla, rođen 21. ožujka 1913. u Lukovdolu (Vrbovsko), najvjerojatnije ubijen iz pištolja ili zaklan 12. srpnja 1943. godine, vjerojatno u Avdinoj dolini na Krušičkom brdu pokraj Foče (BiH), partizan (Graovac, 1996., 2: 247).

Treće, otvarajući već spomenuto pitanje *teritorijalnog obuhvata pogibije žrtava [i stradalnika]*, V. Žerjavić je naveo i potrebu *prekoračenja* granica današnje Hrvatske..., uz izračun i žrtava "jednoga naroda ili nekoga ratnog protivnika",

pri čemu se "neminovno mora uzeti u obzir njihov broj" i "na cjelokupnome području NDH, bilo kao žrtava" [ili stradalnika], "bilo kao počinitelja zločina":

Stoga se broj od 2905... stradalih Hrvata od strane četnika na području Hrvatske 1941.-1945. može smatrati samo parcijalnim, dakle nepotpunim i nezadovoljavajućim, a nikako ukupnim brojem (Žerjavić, 2002.: 568)!

I ovi navodi nisu, također, sporni, samo se većim dijelom ne odnose na predmet rasprave. O *prekoračenju* granica današnje Hrvatske već je bilo govora (ono je opravdano ako je, kada je to pouzdano ustanovljeno, riječ o građanima Hrvatske stradalima izvan nje i od četnika), pa komentar/odgovor više *zaslužuju* ostali navodi. Naime, kada je riječ o stradanju od četnika misli se, još jednom naglašavam, prije svega na stradanje građana Hrvatske, a nikako na Hrvate i/ili samo Hrvate, iako su mnogi od njih – u Hrvatskoj i izvan nje (potonji nisu predmet rasprave, odnosno ne pribrajaju se stradalima u Hrvatskoj i/ili iz Hrvatske) – stradali upravo od četnika. Dakle, nije riječ o izračunu žrtava jednoga naroda, a još manje nekoga ratnog protivnika. Stoga broj o 2905 stradalih od četnika nije *nepotpun* nego za sada *potpun*, nije *nezadovoljavajući* jer i nije nikoga htio *zadovoljiti* te, naravno, nije ni *ukupni* nego samo do sada, metodom osobne identifikacije, *ustanovljeni broj*:

Do sada..., naime, nitko nije utvrdio... veći broj... tih žrtava [i stradalnika], pa ga smatram dovoljnim... i približno točnim, uz napomenu da je... on otvoren, kao što je otvoreno i... istraživanje... [o tome] za sve vrste ispravki i dopuna..., naravno onih koji ljudske gubitke ustanovljuju putem osobne identifikacije, a ne procjenama i htijenjima ne potpuno lišenima ideologiziranja i politizacije žrtava [i stradalnika], bolje rečeno njihovom zlouporabom u neznanstvene svrhe (Graovac, 1996., 1: 147).

Iz svih navedenih razloga primjedbe V. Žerjavića smatram neopravdanima. Naime, moj *maleni broj* moguće je, do-
duše, uvećati dodatnim istraživanjima, a do tada je on *je-
dini*, pa *i najveći* kada je riječ o njegovu utvrđivanju meto-
dom osobne identifikacije stradalih od četnika, dakle s
imenima i svima ostalim odrednicama tih žrtava/stradalnika
iz Hrvatske, od kojih su mnogi 1941.-1945. stradali i izvan
nje. *Veliki*, pak, *broj* V. Žerjavića moguće je i približno
točan kada je riječ o stradanju Hrvata, dakle i onih Hrvata
izvan Hrvatske, no to i nije predmet rasprave, a taj broj je,
usto, i dvojben: procjena je na temelju uvida u monografije
koje ponajviše ne sadrže podatke o tome.

S druge strane, naposljetku, opravdanima smatram pohvale
koje je V. Žerjavić iskazao rezultatima istraživanja D. Cvet-
kovića iz MŽG-a u Beogradu, zahvaljujući kojima su se ne
samo prvi put približno ujednačili brojevi *obje zaintere-
sirane strane* – hrvatske i srpske [te srbijanske] – o ukupni-
ma žrtvama [i stradalnicima] (milijun) i, posebno, jaseno-
vačkim žrtvama (80-85 tisuća) nego i moguće okončale, i
to... na skupovima *Dijaloga povjesničara/istoričara*, dakle
skupovima sudionika prije svega iz RH i SRJ, [sada SiCG],
točnije Republike Srbije, neumjesne licitacije brojevima tih
žrtava. Tim više je nejasno zbog čega je V. Žerjavić, koji
takav rasplet smatra *satisfakcijom* (usp. Žerjavić, 2002.:
571), i sâm podlegao iskušenju licitiranja brojevima stra-
dalih od četnika. Koji je tome razlog nećemo više, na ža-
lost, nikada moći saznati.